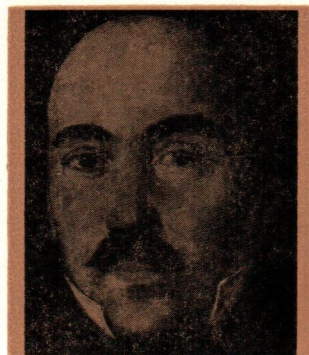
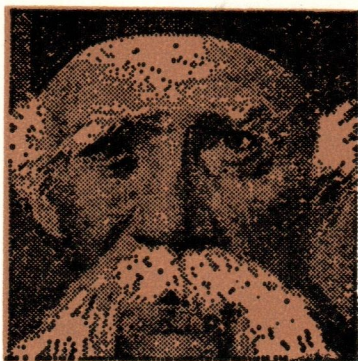

17 438

МСС

БЕОГРАД
НОВИ САД
ТРШИЋ
14—20. IX 1987.

НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

ДРАГО ЋУПИЋ

ВУКОВ ОДНОС ПРЕМА „Х” У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

17

ВУКОВ ОДНОС ПРЕМА „Х” У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

Говорећи у *Српској грамањници* уз *Рјечник* 1818. године о фонему х Вук каже: „Изговара се мекше од *ї*, али у Српском језику нема његова гласа, него су га Србљи или са свим изоставили (као Талијани у Латинским ријечма, опоге од Латинскога *hopog* ит.д.), н.п. ора, Вла, лад, ром, рабар; манути, дунути, маовина, дуовник ит.д. или су га промијенили 1) у *в*, н.п. сув, глув, кувати, дувати ит.д. 2) у *ї* (у Ерцеговини, и то понајвише на крају ријечи), н.п. дођог, виђег, нађог, чуг; ораг, наврг брда ит.д. 3) у *ј*, н.п. смеј ит.д. 4) у *к*, н.п. женик.”¹ Даље Вук каже: „Истина да у Српском језику нема ни једне ријечи, ђе би се х изговарало, али га опет морам узети за туђе ријечи (овђе треба разумјети и саме Славенске и Росијске ријечи, које ми сад узимамо, н.п. ваздух; ја овђе нити би смијо уписати вазду, ни ваздуг, ни ваздуј, ни ваздук; зашто онда нити би била ријеч наша ни Росијска), као и *ф*” (исто). „Још може ко рећи”, наставља Вук, „да нам треба и *h*; истина да у нашим ријечима нигђе не треба, већ ако је за смијање (ха! ха! ха!) и за аh! oh! uh!, али због туђи имена и презимена не би сувише било да га имамо (. . .), но ја сам га за сад оставио коме другоме нека га гради”².

У *Рјечнику* 1818. налазимо га у неколико случајева: *архиђакон*, *архимандрий*, *архимандрийов*, *архимандрийски*, али код сваке од ових одредница упућује на лик са *к* („*vide акриђакон*” итд.), што заиста срећемо као основне одреднице. Исто тако, у *Рјечнику* узвик ах! Вук упућује на *а!*, *ух!* на *у!*, док задржава *ейархиа*, дакле са *х*, без напомене. Примјећујемо да нема одреднице *йарох* (ни у којој форми), а има *йайријар*. Јављају се одреднице: *захвалији*, *захваљивање*, *захваљиваји*, али с напоменом да је то варошки говор у Срему, Бачкој и Банату. Исти је случај и са одредницама: *йроход*, с напоменом да се та ријеч чује у Срему, Бачкој и Банату, по варошима, с упућивањем на *изод*, затим *рахји*, такође по варошима, с упутом на *райи* „нажит коњски”.

У *Писменици* 1814. Вук има графему х, она му је саставни дио нове српске азбуке.

Па шта се онда десило у времену између *Писменице* 1814. и *Грамањике* 1818. године?

¹ *Грамањика* уз *Рјечник* 1818, XXXIV.

² *Нав. дело*, XI.

Године 1814. Вук још није знао да ће управо он постати главни реформатор српскога језика, јер је то тек почетак његовог великог дјела. Међутим, убрзо послје 1814. године, дакле послје првих скупињених pjesама, он све више схвата да будући књижевни језик Срба треба да буде језик народа, особито онај језик који је налазио у народној поезији, десетерачкој, рекло би се, нарочито. Године 1815. Вук пише Копитару: „Народне pjesме без сумње ваља печатати онако као што народ говори и пјева”³. Од тог става Вук више никада неће одступити. Штавише, он ће идеју да се будући књижевни језик гради на основу народног све више, шире и прецизније развијати. То ће чак подићи на ниво начела (прихватајући Аделунгов став) да се пише онако како се говори, а он ће томе додати девизу да треба читати како је написано.

До 1818. године, тј. до првог издања *Рјечника* Вук није обилазио оне српскохрватске говоре који су чували глас *х*, што значи да није ни знао да у народу овога гласа има. Напротив, видјели смо, он наглашава да га у народу нема, не искључујући из тога ниједан дио српских говора. Зато га он и нема 1818. ни у *Рјечнику*, нити у *Грамаици* уз *Рјечник*.

Па ипак, са овим гласом, односно његовом графемом Вук се особито мучио у вријеме рада на *Рјечнику*. Нарочито се то добро види из његове преписке са Мушицким, посебно у току 1817. године, дакле у вријеме припреме рукописа *Рјечника* за штампу. Будући да та преписка показује не само Вукове недоумице око овога гласа, него и гледање Лукијана Мушицког на књижевни језик, то ћемо се на њу посебно и осврнути.

Преписка између Вука и Мушицког око гласа *х*, како рекосмо, била је нарочито богата током 1817. године. Почетком ове године преписка се одвијала тако да се у једном моменту стицао утисак да ће Вук коначно одустати од ове фонеме у својој реформи српског писма. У јануару 1817. г. Вук провјерава и себе и Мушицког: „Несмѣдохъ а ђадијахъ да поправамъ *ѣлухе изъ ѣусѣиње*, нека буде *ѣлуве* изъ пусѣиње: да се одмахъ позна да е Србски . . .”⁴. Оно *х* у *одмах* Вук је вјероватно спонтано употребио.

У истом писму Вук пише Мушицком: „Него за Бога кажите ми: шта ћемо радити са *х*? Код народа се не чуе нигдѣ осимъ у Херцеговаца (Вук пише час *Ерцеѣовац* час *Херцеѣовац* — пр. Д. Ђ.) на крају и то као *ѣ н.п. ѣоврѣѣ* брда, *ѣраѣѣ*, *ѣкожуѣѣ*, *ѣодѣѣѣѣ*, *ѣаѣѣѣѣѣ* и т.д. Мое е мнѣније да га пишемо на крају свагда, и у почетку и у сриједу предъ самогласнимъ писменима, али ће рећи ко (првѣй Г. Гершиѣѣ): нашта и онѣѣѣ, кадъ га народъ не изговара”⁵. Мушицки је у одговору био веома обазрив, наглашавајући да ствар са *х* стоји знатно теже него са јером: „И веѣа е опасностъ за Лексикографа, ак с ѣнимъ непредострожно поступа”⁶. Наглашава да је *х* прави „Промеѣѣѣѣѣ у азбуки нашоѣѣ”⁷.

Почетком марта (тачније, 11. марта) 1817. Мушицки је написао Вуку веома опширно писмо у којему говори о појединим гласовима, о гласовним промјенама, о другим језичким појавама. Ту се јасно виде погледи

³ Вукова *ѣрейиска*, I, Београд, 1907, 151.

⁴ *Преѣиска*, II, Бгд, 1908, 134, писмо Мушицком од 12. јануара 1817.

⁵ *Нав. дело*, 136.

⁶ *Нав. дело*, 151.

⁷ *Нав. дело*, 155.

Лукијана Мушицког на народне говоре и на будући књижевни језик Срба. У писму Мушицки понајвише говори управо о фонему х. Он ту, између осталог, каже: „Вы слѣдуйте, у кнѣзи народной, нѣговой воли (дакле, „вољи” гласа х Д. Ђ.). Ние ни онѣ самоволянь. Воля е нѣгова прометати се по вољи народа. Воля е народу (на вкусу и благогласію основана) законѣ Лексикографу. Нек’ вичу Педанти, колико им’ драго. И Граматикѣ се, како у прочему, тако и у смотрению х, том’ закону повиновати мора. Како се изъ Словника избади х, где ’га народѣ не говори, мора се избацити и изъ Граматическог’ слововіенія”⁸.

Када чујемо овакве ставове, јасно закључујемо да Мушицки не само да добро схвата Вукове жеље и тежње, већ му даје изричито упутства да у великом подухвату којег се прихватио треба и да устраје и да буде досљедан и принципијелан у увођењу народне структуре у будући књижевни језик. Дакле, оно чега у народу нема не треба да се нађе ни у рјечнику нити у граматичком систему. То су принципска питања, којих се Вук држао читавог свог рада на реформи, и не само језика и правописа. А као изузетно образован човјек, Мушицки је Вуку заиста могао дати умне поуке. Друго је питање зашто сам Мушицки није, и прије Вука, енергично ушао у борбу коју је Вук повео и у њој извојевао побједу. Ставови Лукијана Мушицког о односу народног језика и његовог рјечника и граматике свакако су одсутно утицали да Вук не унесе х у *Рјечник* 1818, јер, рекосмо, тада он још није довољно познавао српскохрватске народне говоре.

Са извјесним олакшањем Вук крајем марта пише Мушицком: „Хѣру сте читали добарѣ параклисъ, Бог да му душу прости! Садѣ ћемо слободно писати *рѣшѣсъ, дуовникѣ, оѣу, ора, кожу* и т.д. као што наша браћа и говоре. Тако ми вѣре не изговара се ни као немачко h . . .”⁹. Међутим, он зна да су у језику у употреби и ријечи којима је х неопходно, па каже: „Него шта ћемо за *ѣарока*? Оћемо ли писати *ѣарок*? или *ѣаро*? Еј, стани прећераћеш! Вала вы пишете *ѣарохѣ*, а мои Србіянцы, Бошнянцы, Ерцеговцы и Црногорцы, говоре *ѣойѣ* или *свеѣшѣеникѣ*”¹⁰. Остаје недоумица шта чинити са страним ријечима којима се овако лако, као у примјеру *ѣарох*, не може наћи домаћа лексичка замјена. И тек је то Вук ријешіо тридесетих година, након обиласка Дубровника, Боке и Црне Горе, гдје је х нашао у народу, па га у *Пословицама* 1836. године (штампаним на Цетињу) пише свуда гдје му је по поријеклу мјесто. Дакле, и упркос напоменама Мушицког да „херу добро не мисли”, Вук се овој фонему враћа, укључује је у фонолошки систем, али тек онда када се сам увјерио да она живи у народу, тј. у језику који треба да буде основа будућем књижевном. Пошто је упознао већину српскохрватских говора, а то се десило тек крајем четрдесетих година, Вук је могао да суптилније регулише све оно у народном језику Срба и Хрвата „сва три закона” што припада тзв. опћенитој правилности.

Ако се из преписке са Мушицким, којег је Вук заиста особито цијенио, може закључити да ће Вук одустати у једном моменту од употребе х, зашто му се он касније враћа?

⁸ Нав. дело.

⁹ Нав. дело, 160.

¹⁰ Нав. дело.

Најприближније тачан одговор на ово питање биће свакако ако се каже да је Вук то учинио због тога да би остао у оквирима опћените правилности, односно поштовања принципа које она садржи. Јер, опћенита правилност Вуку значи скуп особина које лингвистички карактеришу српскохрватски језик као цјелину, тј. скуп релевантних језичких појава у народним српскохрватским говорима узетим заједно. Те особине треба да буду саставни дио особина књижевног језика. А гдје је Вук нашао *x*? Нашао га је, прво, у старој српској књижевности (могао га је наћи и у другим књижевностима писаним на језику који данас називамо српскохрватским), у дубровачкој књижевности, па у народним говорима на југозападу и западу српскохрватске језичке територије. Зато му је било довољно да сазна да се овај глас очувао макар у неким од српскохрватских говора па да га задржи у систему фонема. То су били довољни разлози да га има и фонолошки систем будућег књижевног језика. Ову одлуку му је подстакла чињеница што ову фонему имају и остали словенски језици, те други европски. Супституције овога гласа на које је у српским говорима наилазио фонолошки нијесу могле да надомјесте оно што је у том гласу историјски припадало. Ваља рећи да је ту дјеловала и Вукова интуиција, као што је дјеловала и у другим случајевима када је требало одлучити да ли се нешто из језичких појава у говорима уклапа у опћениту правилност или не. Интуицији припада и само начело опћените правилности, тим прије што је оно испуњавано садржајима из језичке стварности углавном онако како су то предвиђале Вукове пројекције језика Срба и Хрвата, у оквиру новоштокавштине.

Чак и почетком тридесетих година, након првих боравака у Дубровнику, Боки и Црној Гори, гдје је ову фонему нашао у народним говорима у њеној пуној фонолошкој вриједности, Вук се колеба. Из Котора 9/21. новембра 1834. године пише Копитару: „На великој сам биједи са *x*. У Дубровнику се много изговара, као и у Доброти, и по другим њекојим мјестима по Боци; по Црној гори изговара се и ће не би требало (н.п. у род. млож. *јунаках*, *женах* ит.д.); а по неким се мјестима опет слабо чује, особито у почетку и у сриједи. Не знам шта ћу с њиме у пословицама радити!”¹¹

И не само тако. Он и 1840. године, дакле шест година пошто је *x* досљедно употребио у *Пословицама*, није начисто с овом фонемом. Из Беча 11. децембра ове године пише П. Добровском да се „у народу нашем *x* слабо изговара, а по многијем мјестима не изговара нимало”¹².

Фонеме *x* Вук се враћа и на Бечком књижевном договору. У трећој тачки Договора стоји: „Нашли смо за добро и за потребно, да би и књижевници источнога вјерозакона писали *x* свуда, гдје му је по етимологији мјесто, као што они вјерозакона западнога пишу *x*, и као што народ наш обадва вјерозакона на много мјеста по јужнијем крајевима говори”¹³. У тачки четири Договора говори се о употреби фонеме *x* у генитиву множине именица, па ћемо и њу цитирати: „Сви смо признали, да *x* у самоставнијех имена на крају у род. мн. не треба писати, јер му ондје ни по етимологији, ни по опћеном народном говору, ни по староме славен-

¹¹ *Прейска*, I, 458.

¹² *Прейска*, VII, Бгд, 1913, 600.

¹³ Уп. *Текст Књижевног договора и Главна правила за јужно нарјечје*, Наш језик, н.с. I, 350, Београд, 1950.

ском језику, ни по осталијем данашњијем језицима славенскијем није мјеста. Ми смо се опомињали, да ће се наћи књижевника, који ће рећи, да би ово *x* само зато ваљало писати, да се овај падеж разликује од осталијех, или најпослије, да би ове разлике ради мјесто *x* ваљало писати какав други знак. Али једно зато, што се у многијех ријечи овај падеж по себи разликује (н.п. *земаља, оцаца, лакаша, шривоца* и т.д.), а друго, што у нас има и другијех падежа једнакијех, па их у писању никако не разликујемо, и што оваковијех ствари има много и у другијех народа, — ми смо сви пристали на то, да се ни *x* нити икакав други знак на поменутоме мјесту не пише, осим само кад се из смисла не би могло разумјети, да ријеч стоји у род. мн., да се назначе акценти (које ће нам ваљати чинити и у осталијем оваковијем догађајима)”¹⁴. Иако се у претходној тачки Договора истиче да се *x*, „на много мјеста по јужнијем крајевима говори”, Вук није нашао за сходно да у тексту Главних правила за јужно нарјечје понавља нешто о овој фонему (јер је сматрао да је то довољно јасно речено у тексту Договора).

★

Иако фонему *x* Вук има у гласовном систему већ у Пјеснарици 1814. године, он је све до 1836. године ређе употребљава, особито у домаћим ријечима. Па и после 1836. он сам није досљедан у писању ове фонеме (у преписци, у другим својим радовима).

Говорећи о херцеговачким говорима, још на почетку свог реформаторског, и дијалектолошког, рада, Вук под њима подразумијева не херцеговачке говоре у цјелини, већ, у ствари, говор Тршића и Вукове родбине и других досељеника из Херцеговине у Тршић. Није, рецимо, имао у виду говор муслиманског становништва у Херцеговини, па је, у вези с тим, проф. А. Пецо у праву када каже да Вук за Херцеговину „није дао реалну слику употребе гласа *x*”¹⁵. И не само када је у питању говор Муслимана у Херцеговини, већ уопште говор Муслимана Вук са фонолошког становништва посебно није испитивао, а да је испитивао, имао би нову аргументацију о употреби гласа *x* у народним говорима и мимо тзв. јужних крајева.

У *Рјечнику* из 1852. године налазимо преко 450 одредница које почињу гласом *x*. Може се рећи да је Вук тек ту практично показао како овај глас треба употребљавати тамо гдје му је по поријеклу мјесто. Он ту чак и ономастичке јединице пише употребивши почетно *x*. Истина, код неких упућује на лик без *x*. Тако, у овом издању *Рјечника* налазимо: Хавала (са уп. на Авала), Хај (паштровски град), Хајдучка Чесма (извор код Топчидера), Хас (област око р. Лима), Хаџијћи („некако мјесто”) итд., дакле код неких не упућујући на народни изговор. Код других ономастичких јединица даје дублете, на примјер: Херцеговина, а у загради Ерцеговина, Хрват (Рват); тако и хлаче (чакшире) и сл. С друге

¹⁴ *Нав. дело*, 350—351.

¹⁵ Уп. А. Пецо, *Сујласник x у Вуковој йрејисци*, Вуков зборник, Посебна издања САНУ, Београд, књ. CD, 1966, 99.

стране, код одредница које почињу самогласницима испред којих је некада отпало х Вук даје упуте на ликове са х: аџија упућује на хаџија, ећим на хећим и сл.

Послије 1836, а особито послѣје 1850, односно 1852. Вук се у сопственом писању углавном придржавао својих ставова о употреби фонеме х; нарочито мање је испуштајући на мјестима гдје јој је по поријеклу мјесто-Но, до краја живота употребљавао ју је и у генитиву множине придјевске промјене: *свакојакијех, нашијех, малијех, великијех, добријех, ђоузданијех, ђисанијех* и сл., али не и у ген. множине именица (тип: *људих, женах* и сл.), о чему говори у тексту Бечког књижевног договора као сувишној употреби х.

У закључку овог излагања треба рећи следеће:

1. Полазећи од претпоставке да се фонема х изгубила у највећем броју говора Срба Вук ју је до 1836. године употребљавао углавном у страним ријечима. У *Пусменици* 1814. године у систему нове азбуке има ову фонему, али као историјску категорију, да би је 1818. искључио и из *Грамаџике уз Рјечник* и из *Рјечника*.

2. Упознавши фонолошки систем тзв. јужних говора, Вук је видио да фонема х у њима живо егзистира, па је уклапа у садржаје опћените правилности и *Пословице* 1836. штампа на Цетињу уз употребу ове фонеме свуда гдје јој је по поријеклу мјесто. То исто чини и у *Рјечнику* 1852. године.

3. Сам Вук је ову фонему до 1836. године употребљавао углавном у страним ријечима, али покатакд и у домаћима, да би од 1836. у томе био досљеднији, али не увијек и потпуно досљедан. Често и тридесетих и каснијих година у његовим текстовима налазимо ликове лексема и без х.

4. Вук, међутим, сам, у цијелом свом раду, веома ријетко употребљава супституенте фонеме х које налази у народу (али у *Рјечнику* 1852. даје паралелне ликове типа *ѣлух* и *ѣлув*).

5. Коначно Вуково одређење у вези с овом фонемом уклапа се не само у његов систем опћените правилности, већ и у структуру српско-хрватског језика као дијела словенских језика уопште.

ОСНОВНА ЛИТЕРАТУРА

Павле Ивић, *Појовор* Вуковом Српском рјечнику 1818 (Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник 1818*, Просвета, Београд, 1966), 19—271.

Асим Пецо, *Сујласник х у Вуковој ђрејисци*, Вуков зборник, САНУ Београд, Посебна издања књ. CD, 1966, 92—103.

Миодраг, Поповић *Вук Стефановић Караџић*, Нолит, Београд, 1972, 1—456.

Љубомир Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, фототипско издање, БИГЗ, Београд, 1987.

Drago Ćupić

VUK'S ATTITUDE UPON LETTER X IN SERBOCROATIAN

Creating the phonetics system of standard Serbocroatian, Vuk had been guided by the principle of keeping only those phonemes in the system which already existed in folk language of Serbians and Croats of his age. And, as he had gradually become aware of the folk languages, he got to know that phonem *x* existed in some folk dialects only at the beginning of the thirties. Until that time he rarely used it, he even expelled it from the alphabetical system he established in „Pismenica” of 1814. (it is non-existing in „Grammar with Dictionary” and in 1818. „Dictionary”). Having become aware that phonem *x* existed in southern and western dialects, Vuk edited „Serbian Folk Proverbs” in 1836. (in Njegoš printing firm in Cetinje), using *x* wherever needed according to etymology.

Vuk's vision of this phonem in different periods of his work on language and orthography is considered in this paper.